

עיונים בלשון העברית

מאת

ניסן ברגרין

כינוס וערך: יצחק הקלמן

הוצאת האקדמיה ללשון העברית
ירושלים תשנ"ה

עשרת הדיברות לתולדותיה של מלה

פרשני המקרא הקדמונים כבר הבינו, כי שם העצם **דִּבֶּר** במשקל פיעל, הנמצא פעם אחת במקרא: "והנביאים יהיו לרוח והדִּבֶּר אין בהם" (ירמיה ה, יג), מובן מיוחד לו ואינו דומה לתיבת **דָּבַר**. רש"י אומר: "והדיבר של קדושה שהם אומרים לנו בשם הקב"ה אינו בהם". ורד"ק כותב: "שהדיבר אין בהם, כלומר רוח הקודש". ונראה, שגם התנאים וחכמי הגמרא והמדרשים פירשו כך את המקרא הזה,¹ ועל פיו קראו לדיבור השם והתגלותו - **דִּבֶּר**.² שם זה מצוי הרבה במדרש ההלכה והאגדה,³ בפיוטים⁴ ואף בשאר ספרות ימי-הביניים.⁵

אף עשרת הדברים, דברי הברית הכתובים על הלוחות,⁶ נקראו בפיהם "עשרת הדיברות".⁷ דיברות הוא ריבוי של דיבר, כדרך כיסא-כיסאות,⁸ ושם זכר. לפיכך

* פ"ד בהצופה, ג' במנחם אב תש"ב (17 ביוני 1942). בשם זה פרסם חנוך ילון מאמר בקונטרסו החדש עניני לשון, שנה א (תש"ב), עמ' 46-48. קונטרס זה, כארבעת הקונטרסים הקודמים, רב עניין הוא לכל העוסקים בשאלות הלשון העברית ובחקירתה. כאן מוארים הדברים מכמה צדדים נוספים.

1. גם תרגום השבעים הלך בעקבות חכמי הגמרא ולא כפירושו של התרגום הארמי: "ונבואת שקריהון לא תתקיים".

2. שם זה ביחיד כתוב במקורות בדרך כלל בכתיב התלמודי מלא יו"ד והבי"ת נקראת בדגש חזק.

3. הרבה דוגמות לכך במאמרו של ילון.

4. כגון בפיוטי יניי (הערת מנחם זולאי במאמר הנזכר), ועוד. ונמצא בפיוטי יניי (עמ' פג) דיבר גם במשמעות של חול.

5. בפירוש ר' יוסף קרא, בן זמנו של רש"י, על ישעיה (אלכסנדר קריסטיאנפולר, "ליקוטים מפירושו של ר' יוסף קרא לישיעה", ספר קרויס", מתוך כתביד וינהא: "כי נשטתה (פרק ב) וגו' הנביא מיסב הדיבר אל השכינה" ועוד.

6. שמות לד, כח; דברים ד, יג; שם ט, ד.

7. ראש השנה לב ע"א; שבת פו ע"ב; יומא ד ע"א; שם ע"ב; ירושלמי ברכות א, ה; תמיד, לב ע"ב במשנה שבגמרא; וכן ברכות, יא ע"ב; יב ע"א; רמב"ם, הלכות תמידין ו, ד. בנוסח של המשניות במסכת תמיד: "עשרת הדברים". וכן מצוטט בירושלמי ברכות א, ה בדפוס ויניציאה רפ"ג: "עשרת הדברים", בכ"ס לפי הערת לונץ: "עשרת הדברות". וכן: "הנשבע בעשרת הדברות" (אוצר הגאונים, יא, עמ' 10 ל; וכן שם, עמ' 11 לא).

8. הכתיב של עשרת הדברות בדרך כלל חסר יו"ד בכבלי ובירושלמי, ובדפוס ויניציאה ירושלמי (ברכות א ה) פעם אחת מלא יו"ד.

9. ילון במאמרו (לעיל, הערת כוכב); ברגרין, תורת הצורות, עמ' 22. בדבר חסרון הדגש בסמך של כסאות ומציאותו בבי"ת של דיברות עיין שם, עמ' 2, כלל 7.

מצורף אליו שם המספר עשרת וכן אמרו חכמים: "מפני מה בדיברות הראשונים לא נאמר בהן טוב, ובדיברות האחרונים נאמר בהן טוב [...]"⁹; "מפני שעשרת הדיברות כלולין בה"¹⁰; "דביר [...] שממש דיברות יוצאין לעולם"¹¹. המסורת הקוראת את הדל"ת בחיריק ואת הבי"ת בשווא ובדגש נתקיימה בפי העם עד ימינו. וכך היא הקריאה של "עשרת הדיברות"¹² ושל "ודברות קדש"¹³ בתפילת "אתה נגלית" של מוסף לראש השנה.

9. כבא קמא נד ע"ב. כך הנוסח ב"עין יעקב" בכמה דפוסים שבדקתי וגם בפירוש הרי"ף ל"עין יעקב" דיברות בלשון זכר. אבל בנמרא שלנו: "הראשונות", "האחרונות". וזהו תיקון המעתיקים ובעל "דקדוקי סופרים" מעי: "הראשונים, האחרונים בכלול וברובם נגדר [כלומר נגדר ונמחק] ונתקן כדפוס". בספרי ואתחנן (פסקה לד) "עשר הדברות" כמה פעמים, אולם בכ"י רומי ובכ"י לונדון: "עשרת הדברות".
10. ירושלמי ברכות א ה; דפוס ויניציאה.
11. ירושלמי ברכות א, ה. כך ויניציאה, הוצאת ראס, וילנה, הוצאת זיטאמיר. בכ"י רומי ובערוך: "יוצאות", וכן בדפוס קראטאשין. ועיין גם במפרשים. הכתיב של דיברות מלא י"ד. גם במחזור ויטרי בעמ' 319, בלשון זכר: "הדברות נזרקין מזו לזו מאומה לאומה". ובאותו עמוד ולהלן בארמית: "דיברא קדמאה", "דיברא תנייגא" וכו'. ובהגדה של פסח: "עשרה דְּבָרֵינָא" (חד גדיא).
12. "ודבר ביטוי עשרת הדיברות בהמולה" (בפיוט למעריב, ליל א' שבועות), על פי מחזור מ"י לאנדור, שליוזנגר, וזן תרס"ה. בקרובה ליום א' שבועות "או בכתב אשורית": "עד שניתן תחילה לדיברות"; בסילוק "אלה העדות והחוקים": "ובאלף שהיא לכל האותיות ראש פתח באנכי לדיברות ראש"; במעריב ב' שבועות בפיוט "אנכי ראש": "אנכי ראש לדיברות"; בקרובה לב' שבועות "שבית מרום": "נועם הגה דיברות עשרה"; בסילוק "וכל העם רואים": "ולא היה בהם כוח לקבל יותר מדיברות עשרה"; במוסף ליום ב' "אזהרת ראשית": "הורית לנו עשרת הדיברות". וכן הניקוד בפיוטים הנ"ל, במחזור אויגשפורג 1536, ובמחזוריים רבים של דפוסי וארשה ובמחזור איטאלייאני (ליוורנו 1861) וגם במחזור קימחא דאבישונא (בולוניא 1541) מנוקד כך בפיוט "אזהרת ראשית": "הורית לנו עשרת הדיברות". וגם בסוף הפיוט: "בקבלת יום זה עשרת הדיברות". אף בעל "עבודת ישראל" ניקד לפי מסורת העם את המאמר שבמסכת שבת "ניתנו עשרת הדיברות לישראל", בספר "לקט צבי" שהוציא בשנת 1856 וגם בסדר קינות אשכנז, 1863, וגם בהושענות בסידור "עבודת ישראל" זכר דיברות (בסדר קינות פולין, 1875, שינה וניקד בבית רפוויה). בספר הסליחות לכל השנה (שנת 1896) בסליחה לצום גדליה "תורה הקדושה" ניקד כפי המסורה עשרת הדברות בדגש הבי"ת. וכן הניקוד על פי המסורת במחזור כ"י ברלין (ילון, לעיל, הערת כוכב, עמ' 48). וגם בסידור "תכלאל תימן" עם ספר "עץ חיים" (ירושלם 1899) בהושענות ליום ב': "המשמיענו עשרת הדברות" בחיריק ובדגש.
13. כך בהרבה ממחזורי פולין וב"תכלאל תימן" הנ"ל, וכן במחזור איטאלייאני 1861, ובמחזור ספרדים לימים גוראים (פיסא 1792); במחזור ספרדים לימים גוראים, דפוס יוסף עטיאש, אמשטרדאם 1689 ובמחזור קימחא דאבישונא (בולוניא 1541); ולפי עדות ילון – במחזוריים וסידורים כתבי-יד מן המאה החמש-עשרה, הארבע-עשרה והשלוש-עשרה: ברלין, נירנברג, טרוויש וורמיוא. במחזורי דפוס וכתבי-יד אלו יש לנו עדות ברורה ומאושרת, שבכל המאות, מן המאה השלוש-עשרה ועד ימינו קראו "ודיברות קדש" בחיריק ובבית שוואית ודגושה כקריאתנו וכקריאת הספרדים והתימנים.

ברם המדקדקים והנקדנים של ימי הביניים ושל הזמן החדש לא לעולם ידעו, כי "לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמן",¹⁴ והרבה מהם נטפלו ללשון התפילות והפיוטים ורצו לטהרה ולזקקה ולשנותה ולהעמידה על טהרת לשון המקרא. ואחת המלות של לשון התלמוד, התפילה והפיוטים, שצורתה לא הניחה דעתם של המדקדקים, היא "ודיברות" שבתפילת "אתה נגלית" והביטוי "עשרת הדיברות".

שמות עצם במשקל פיעל (בדגש) מועטים במקרא, והם: חבל, קטר, שלם. ומשורש דב"ר מצאו המדקדקים במקרא שמות אלו: דָּבַר בקמץ וקמץ, דָּבַרְתִּי בחיריק ושווא ובלי דגש חזק, וגם "ישא מְדַבְּרוֹתֶיךָ",¹⁵ וניסו להתאים את השם המוזר להם דיברות לאחד מן השמות האלה הנמצאים בתנ"ך.

הרד"ק, שחי בשנות 1160–1235, כותב ב"מכלול" במשקל פִּעְלָה: "וכן מזה המשקל ישא מדברותיך [...] האחד דְּבָרָה והקבוץ דְּבָרוֹת ובסמוך דְּבָרוֹת על משקל בְּלָהוֹת צְלָמוֹת ואיוב כד, יז, אלא שהוא קל [כלומר, למ"ד של בלהות בלי דגש חזק] ועם הכנויים דְּבָרוֹתֶיךָ, דְּבָרוֹתֶיךָ". שמא בהזכירו את צורת הסמיכות דְּבָרוֹת הוא מכון לבוסה התפילה "ודברות קדשך מלהבות אש".

ר' אברהם בר' עזריאל, בעל "ערוגת הבושם",¹⁶ שחי בסוף ימי הרד"ק וכתב את ספרו סמוך לשנת 1234, כותב בפירוש הפיוט "אדיר ונאה בקודש"¹⁷ על חרוז "תאום עשרת הדברים": "והאומר עשרת הדיברות טועה, כי דְּבָרוֹת מן דְּבָרָה כמו ברכות אביך מן ברכה, או מן דְּבָרָה כמו דמעות מן דמעה, [...] ואם היה פייט עושה עשרת דְּבָרוֹת בלא ה', היה פי' דְּבָרוֹת אלקים חיים, אך הַדְּבָרוֹת לא ייתכן, כי לא יבוא ה' הדעת על תיבה דבוקה לעולם. אמת ואמונה [...] עשר הַדְּבָרוֹת בלא ה' לא יתכן, כי לא יאמר עשרת אך על הזכרים ועל הנקבות עשר". מדבריו נראה, שהוא אינו רוצה לקבל את הקריאה של הַדְּבָרוֹת בחיריק ובבי"ת רפה.¹⁸

14. הרמב"ם, שאין חלקו עם "המדקדקים", הפנה את תשומת לב קוראיו לאמת זו וכתב במשנה (תרומות א, א): "אמרם בכל המשנה תרם ותורם ויתורם – בעלי הלשון האחרונים מקשין על זה ואומרים, כי השורש הרים ומרים וירם. וזו אינה קושיא אמיתית, כיוון שעיקר כל (והלשון מן הלשונות הוא חוזר למה שמדברים בו בעלי אותו הלשון [...]) ואלו בעלי המשנה בלא ספק עבריים היו במקומן [...] וגשמע מהם לשון תרם ובו גשתמשו, הגה זו ראתה שהוא מקובל בלשון [...] ועל זה הדרך תהיה תשובתך לכל מי שיאמר מן האחרונים שלשון המשנה אינו צח או שהם גשתמשו במלות שאינן כראוי בלשון".

15. דברים לג, ג, שהנפרד שלו הוא דְּבָרָה בפתח, קמץ, קמץ על דרך כפְּהָה (כך היא דעת הרד"ק), או דְּבָרָה בפתח, שווא, קמץ ודגש חזק על משקל "כי טוב וּמְרָה" (דעת ג'נאה, ב"ספר השרשים" שלו) או דָּבַר בפתח וצירי על משקל מְקַל.

16. הוצאת מקיצי גרדמים, ירושלים. המהדיר א' אורבאך.

17. יוצר לשבת אחר שבועות, עמ' 179.

18. קודם שהוא מפרש את החרוז הזה הוא מביא את דברי המכילתא: "מלמד שאמר עשרת הדברות בדיבור אחד [...] והלא כל הדיבורי [...] ופי' הקב"ה למשה י' דיברות [...]". מדבריו שאינם

ר' דוד אבודרהם, ראש העדה בטולדיה, שכתב את ספרו "חיבור פירוש הברכות והתפילות" בשנת 1340, מצא תיקון אחר לתיבה זו. בתפילת "אתה נגלית" הוא כותב: "וְדָבָרֹת קִדְשֶׁךָ עַל דֶּרֶךְ יֵשׂא מְדַבְּרוֹתֶיךָ".¹⁹

העם קורא כדרכו והנקדנים והמדקדקים טורחים ומתאמצים על מנת לתקן את השיבושים ואלו בעינם עומדים. סידור תפילה דפוס פראג, רפ"ז (1527), שנדפס על ידי מדקדק מקראי קפדן, מצא לו כר נרחב לעבודה זו. הוא מתקן באיזהו מקומן ומנקד הפשט בפתח במקום סגול המקובל.²⁰ בתפילת "אלוקי נצור" הוא כותב "ושפתי מדבר מרמה" במקום "ושפתותי" שבגמרא. משום שצורה זו אינה נמצאת במקרא אלא בגופים אחרים: "שפתותיך" וכו' (גם בכ"י מינכן, "ושפתי" כבמקרא). ב"אבינו מלכנו" הוא מנסח "מחק ברחמיך הרבים" ולא "מחוק". בפרק "במה מדליקין" הוא מנקד "בשעת לְדָתְךָ" בדרך המקרא ואינו מקבל את הקריאה המקובלת בתלמוד "ליתך", הלמ"ד בצירי והדל"ת בקמץ, צורה שכשרה הייתה גם בעיני הרד"ק ב"מכלול". לפיכך אין פלא בדבר, שאף לקריאת "וְדָבָרֹת קִדְשֶׁךָ" של העם אינו יכול להסכים והוא מנקד "וְדָבָרֹת קִדְשֶׁךָ" בחיריק ושווא ובי"ת רפה כמו ב"ערוגת הבושם".²¹ אחד מן המדקדקים המועטים של אותה תקופה, הרופא והרב

ברורים כל צורכם – ושמא לקויים הם בחסר ויתר – יש לשער, שהיו מדקדקים, שהציעו את הקריאה דְבָרוֹת והוא מתנגד להם. ושמא הסתמכו על הצורה הזרה של השם "לשכה" בלשון רבים: "אל הַלְשָׁכוֹת הקודש" (יחזקאל מו, יט), "הַלְשָׁכוֹת בית ה'" (עזרא ח, כט). בשאר המקומות צורות הרבים כדין. בעמוד 229 הוא מפרש חרוז של אחד הפייטנים: "מאמרים יוסרו רצופים לדברות", ומדבר גם על הניקוד.

19. אבודרהם, דפוס מהרש"ק, וארשא תרל"ח; וכן דפוס קושטא רע"ד. על דרך "ישא מדברותיך" – כלומר בפתח תחת הדל"ת. מקוצר לשונו של אבודרהם מתקבל על הדעת, שקריאה זו הוצעה על ידי מדקדקים אחרים והוא מסכים לכך, כי היא נותנת לשם צורה מקראית. דרכו של אבודרהם לשנות את פני התיבות התלמודיות ולקרנן לצורות לשון המקרא. בתפילת "אשר יצר" אינו גורס "חלולים חלולים" או "חללים חללים" בלשון הגמרא (ברכות ט ע"ב), אלא הוא מנסח: "חילים חילים" (בדגש חזק) על שם הכתוב: "ובמחילות עפר [...] וחילים הוא שם דבר בשקל מילים". בברכת "ברוך שאמר" הוא מתקן "האב הרחמן" במקום "אב הרחמן" שבסידורים עממיים, צורה המצויה הרבה בעברית התלמודית (אנשי כנסת הגדולה, חסידים הראשונים, פרים הנשרפים) ושורשיה נעוצים בלשון המקרא ויש במקרא כארבעים צורות כאלה: יום השישי, שבע פרות הטובות, גדר הדחוייה וכו'. את הברכה על פדיון כרם רבעי, הוא מנסח: "על פדיון כרם רביעי", וכרם רבעי התלמודי לא יכשר בעיניו.

20. על צורת הפשט, הקדש וכו', היכר, היוק, עיין: ברגרין, תורת הצורות, עמ' 173; ועיין: כתבי ר' אברהם גייגר, המאמר על ר' יוסף קמחי.

21. בשיטה זו הלך גם מנחם זולאי בניקודו בסידור רס"ג, הוצאת מיקיזי נרדמים, באזהרות: "בעשרת דברותי" (עמ' קצא), חיריק ובי"ת רפה; "אפדתי דברותי" (עמ' ריב), וגם "עשרת הדברות" (עמ' רטו) בחיריק ובי"ת רפה בנפרד! אבל "המשמיענו דברותיו" – בפתח ודגש (עמ' רמט); "עשרת הדיברות השמעת", בחיריק ובי"ת דגושה (עמ' שפ"ו).

ר' שלמה אלמולי, ההולך אחרי מנהגים של העם הנמצאים בידם (עמ' סא), אינו מרגיש שום זרות בצורה זו ומזכיר את שני השמות כסא-כיסאות, דיבר-דיברות ביחד בפשטות יתירה ואינם אצלו בגדר בעיה כלל וכלל.

במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה תיקנו המדקדקים שבאשכנז את הניקוד של **ודברות קדשך**. ר' יצחק סטאנוב בעל "ויעתר יצחק", היידנהיים בסידורו "שפה ברורה" ובעל "עבודת ישראל" מנקדים וְדָבָרוֹת בפתח הדל"ת כאבודרהם. וכבר תמה על כך פרופ' באנעט מברלין: "הרי העולם קוראים עשרת הַדְּבָרוֹת [...] בכל מקום שבאתי לשם ומפי כל אדם ששוחחתי עמו לא שמעתי הגייה אחרת [...] הרי דבר שבני אדם רבים כל כך נגררו אחריו, אי אפשר שיהא סתם בדוי מן הלב, בלא שום נימוק".²²

האחרון שבמתקני ביטוי **עשרת הדברות** הוא ד"ר משה-נחום צובל. במאמרו "על ניקוד 'עשרת הדברות'"²³ הוא משער, שהשם דְּבָר (בקמץ וקמץ) שני ריבויים לו: דְּבָרִים (שווא וקמץ), ואף דְּבָרוֹת (שווא וקמץ)²⁴ וזה בגסמך דְּבָרוֹת (חיריק ושווא בבית"ת רפה), והוא סומך על "ספר קדמון דפוס פראג משנת רפ"ז". את דרכו של סידור רפ"ז כבר ראינו למעלה, שאין ניקודו כשל המסורת שבפי העם, אלא להיפך. הוא משבש את המסורות ומתאים את הכול ללשון המקרא, ואינו נמנע מלעשות בעצמו צורות חדשות. ואף הראייה השנייה של הד"ר צובל אינה ראייה. מתוך חרוזי הפייטנים הקדמונים הקליר, ר' יצחק אלברצלוני והרמב"ן רוצה הוא להוכיח, שהם קראו את הבי"ת בקמץ, ולא היא. מחרוזי הקליר: "טעו להיזרות בעבודות זרות, יעזו לחצוב בארות בארות נשברות, ואיך אתאפק על בטול עשרת הדברות", אין ללמוד שקרא בקמץ בכל הברה שלפני האחרונה. והבית הראשון יוכיח: "אז בהלוך ירמיהו על קברי אבות, וגם עצמות חביבות מה אתם שוכבות, בניכם גלו ובתקום בחרבות, ואיה זכות אבות בארץ תלאובות". וכן בקינת הרמב"ן סופי החרוזים הם: **הבצורות, ועטרות, בטהרות, ואזהרות, ומסורות, וסברות, הדברות, כפרות, לקברות**.²⁵ והמעין ימצא, כי גם באלברצלוני אין התנועות שלפני ההברות האחרונות דומות.

22. הירחון האשכנזי לחכמת ישראל, 1926, עמ' 55. וראה אברהם מאיר הברמן, המהדיר של פיוטי ר' שמעון בר יצחק, הוצאת שוקן, שניקד כהיידנהיים וכו' בפיוט "שביות מרום" ובסילוק "וכל העם". בעל "עבודת ישראל" ניקד בפתח בתפילת "אתה נגלית", אולם עם גמר הסידור הוסיף וכתב, שאף נכון הוא לקרוא ודיברות בחיריק ובבית"ת רפה כסידור פראג רפ"ז.

23. סיני ה (תש"ב), עמ' שעז-שעח.

24. אף ב"ספר האגדה" (כרך א, בפרק מתן תורה) מנוקד מטעם אחר כך: "מפני מה בדברות הראשונות [...] בדברות האחרונות". ועיין למעלה בהערה 10.

25. ד"ר צובל משנה וכותב במקום ומסורות - ומסרות בפלס "הבצורות", ואינו שם לב לכך, כי רק שני שמות במקרא באים בצורת ריבוי זו. בתלמוד וכו' צורת הרבים היא כדרך מחלוקת-מחלוקות ובלשון הפייטנים מצויה צורת מסורות. ועיין ברגרין, תורת הצורות, עמ' 172.

מדקדקי אשכנז עלה בידם לשרש את המלה הישנה ודיברות בתפילת "אתה נגלית" ולהכניס במקומה את הצורה המקראית ברוב סידורי אשכנז ואף כאן וכאן בסידורים ומחזורים של פולין; מכול וכול לא יכלו לעקרה: הספרדים, התימנים ואף הרבה מסידורי פולין ואשכנז וכו' עמדו במסורתם.²⁶ ובביטוי עשרת הדיברות לא הצליחו להשפיע על שום עדה מישראל והמסורה בת אלף וחמש מאות, בת אלפיים שנה, לא נעקרה ואינה ניתנת להיעקר.

26. הרבה ממתזורי ר' יהואל מיכל זקס, שנתפשו בקהילות אשכנז, מנוקד בהם כניקוד היידנהיים. אולם במחזור מ"י לאנדוי, שליונגר, וינה בכל מקום בקריאת המסורה. ועיין: בכר, ערכי מדרש, בערך המפורט "דיבר"; וגם במקור הגרמני "עסקעגעטישע טערמינאלאגיע".